

ієрархії, магістрів та професорів університетів, церковних і світських нецерковних навчальних закладів, освіченої феодальної верхівки, багатих міських жителів) вчених особистостей, особливо з числа теологів, філософів, істориків, логіків, мовознавців, які вже вважали нормальним «досліджувати те, що благочестивий розум сприймає через живу віру». Їх не влаштувала церковна установка, коли «віра благочестивих» лише «вірять, а не розмірковує»; вони погоджувалися вірити лише тому, що «дослідили раніше з допомогою розуму» [Письмо Бернара Клервоского кардиналу и канцлеру Гаймерику. Письмо № 338 // Абеляр Петр. История моих бедствий. – М., 1959. – С.150]. Ці *інакше думачі* освічені особистості не були матеріалістами чи атеїстами, вони прилюдно заперечували звинувачення на свою адресу у сповідванні скептицизму і при нагоді всіляко засвідчували вірність християнській вірі й церкві, своє бажання через дослідження зробити віру ще більш переконливішою та досконалішою. Водночас, спираючись на свої високі професійні знання в певних галузях науки (теології, філософії, історії, логіки, мовознавства, перекладі та ін.), такі мислителі прагнули у пізнанні предмету, спираючись на спадок своїх вчених попередників доби античності, патристики, йти далі, поступово розширюючи межі досліджень, вдосконалюючи методи та підходи в пізнанні досі непізнаного. Логіка інтелектуального поступу з невідворотністю привела до думки включити в об'єкт професійних досліджень саму область сакрального.

За такого скептично-критичного підходу ареал остаточних, викінчених, непідсудних науковому аналізу релігійних істин, до яких відносили переважно істини догматичні, істотно звужувався, а компендіум життєвизначальних релігійних догматів сприймався вже не таким духовно монолітним і переконливим.

*О.Горкуша** (м. Київ)

УДК 1, 13-14

ТЕОРЕТИЧНО-ГНОСЕОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ Б.О. ЛОБОВИКОМ

Розмірковуючи сьогодні про науковий внесок такого видатного українського релігієзнавця, яким є професор Б.О. Лобовик, ми не можемо не звернути увагу на незмінну актуальність тих фундаментальних його ідей, що стосуються як гносеологічної природи релігії, так і структури релігійної свідомості. Справедливо названий “творцем в Україні наукової школи з гносеології релігії”, цей видатний вчений залишив нам цілий ряд

* Горкуша О.В. – кандидат філософських наук, науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

методологічно-теоретичних засобів для наукового вимірювання об'єктивних параметрів релігійної свідомості, використання яких робить сучасне дослідження тих процесів, що відбуваються як в релігійній свідомості, так і з релігією в сучасному світі, адекватним дійсності в її раціональному осягненні та продуктивним у виявленні сутнісних причин трансформацій у цій сфері через аналіз змістовно-сислового наповнення релігії.

Основний зміст статті. Визначаючи зміст головної категорії релігієзнавства – *релігії*, Б.О. Лобовик наголошував на тому, що її предметне поле «включає в себе не лише універсальні схеми релігійного комплексу, а й суб'єкт-об'єктне релігійне відношення, умови існування релігійності, її функціонування в суспільстві, роль у житті особи ..., охоплює всю цілісність системи “людина-релігія”» й постає у різних дослідницьких вимірах. [Лобовик Б. Релігія як феномен і категорія релігієзнавства // Українське релігієзнавство. - 1996.- №4. - С. 3-12.]. Отже, змістовне наповнення цієї фундаментальної для релігієзнавства категорії може бути варіативним залежно від умов дослідження та інтересів і засобів дослідника. Саме тому надзвичайно важливим є встановлення “осереддя власного змісту релігії”, що забезпечує і визначення сутнісної смислової складової цієї категорії. Ним постає, за переконанням Лобовика Б.О., “надприродне” та “ідея надприродного” (відповідно). Визнання “надприродного” як “осереддя власного змісту релігії” дає можливість здійснити й історичну періодизацію релігії спираючись на такі “критерії «рубрикації» розвитку уявлень про надприродне й буттєвих детермінацій релігійності”, як: “характер уявлень про зв'язок надприродного з природним, спосіб його уособлення, функціональність надприродного, сфера впливу на довкілля, вид сакрального практично-духовного освоєння світу”[Лобовик Б. Проблема періодизації історії релігії // Українське релігієзнавство. - 1996.- №5. - С.3-8].

Спираючись на гносеологічний підхід, Б. Лобовик виокремлює три історичні типи релігії - чуттєво-надчуттєвий, демоністичний та теїстичний. Сама релігія, як форма суспільної свідомості, розглядається ним не ізольовано від пізнавальної і всієї духовної діяльності людства, а впливає із людського пізнання дійсності. Взагалі науковий інтерес Б. Лобовика сконцентровано саме на гносеологічній стороні релігії. У своїй визначній праці “Религиозное сознание и его особенности” (К., 1986) вчений намагається проаналізувати “механізм” гносеологічної можливості з'яви релігійних уявлень та прослідкувати реалізацію цієї можливості в ході історичної еволюції типів уявлень про надприродне. З цією метою він особливу увагу приділяє аналізу буденного й теоретичного в релігійній свідомості, замислюється над специфікою прояву на цих рівнях богословського і “практичного” модернізму й консерватизму, розмірковує щодо взаємовідношення між ілюзорним і реалістичним в свідомості віруючого.

Центральну ідею будь-якої релігійної свідомості утворює уявлення

про надприродне й особливі зв'язки людини з ним. Але “зміст тих чи інших поглядів і уявлень, в тому числі релігійних, залежить не лише від того, що в них відображається, але і як відображається” [Религиозное сознание и его особенности. - С. 25]. Найхарактернішою особливістю гносеологічного релігійного відношення є подвоєння світу на природний та надприродний. Останнє є специфічним відображальним відношенням суб'єкта до предмету вірувань – надприродного. “Під надприродним ми розуміємо той зміст поняття і уявлень, який, будучи фантастичним відображенням, не має собі аналогу в дійсності, але мислиться субстанційним, постає як існуюче реально” [Там само. - С.105]. В реальність надприродного в релігійній свідомості вірять. Відтак віра в надприродне є головною ознакою в монотеїстичних релігійних віруваннях.

За переконанням Б. Лобовика, релігійна свідомість може виростати лише на ґрунті поцейбічного людського пізнання. Специфіка ж гносеологічного релігійного відношення, на його думку, може бути визначена через виявлення змісту понять суб'єкт та об'єкт релігійної свідомості. Суб'єкт релігійної свідомості (як і будь-якого пізнавального відношення) – це реальна людина з усіма властивими їй якостями й, водночас, суспільство з усією його історією, “з його світом матеріальної і духовної культури, його формами предметної і духовної діяльності, що існують і здійснюються, звичайно, не в абстракції, а в діяльності індивідів” [Там само. - С. 88-89]. Окрема ж людина проявляється як суб'єкт співмірно з тим, як вона виступає особистістю в її соціальній якості, наскільки в ній живе, діє, пізнає, переживає людство, наскільки вона оволоділа його досягненнями.

То ж релігійність витворюють і відтворюють не індивіди, а суспільство. І навіть тоді, коли віруючий мислить про надприродне, переживає своє відношення до нього чи ж осмислює те чи інше явище під кутом зору релігійних вірувань, він діє на суспільній основі й суспільним чином, тобто використовуючи структуру “мови” релігії, загальнолюдські категорії мислення”, вироблені релігією уявлення про світ. Але, як зазначає Борис Олександрович, на відміну від пізнавального відношення взагалі, релігійне відображення має своїм об'єктом не будь-яку сторону реальної дійсності, з якою суб'єкт знаходиться в практичній взаємодії, а лише ту її галузь, яка проявляє себе як дещо стихійне, що владарює над людиною, не підвладне їй в її життєвій практиці. Це є та сфера об'єкта пізнавального відношення, яка для даного рівня розвитку суспільного суб'єкта виявляється непідвладною досягнутому ним в предметній і пізнавальній діяльності, й у відношенні до якої він, таким чином, не є вільним.

Крім того, аналізуючи зміст релігійного відображення дійсності у свідомості віруючих, гносеолог-релігієзнавець звертає нашу увагу на те, що релігійне відображення віруючим дійсності відбувається за участю “готових” релігійних ідей. Релігійні погляди і уявлення не існують поза свідомістю конкретних віруючих, але, як суспільно-історична форма світорозуміння,

вони виступають як незалежні від окремих особистостей. Тому, як зазначає Б.Лобовик, “суспільно спродуковані релігійні погляди і уявлення виступають і як «субстанція» (основа) релігійної свідомості індивіда, і як суб’єкт, тобто виявляють свою реальність в самому процесі відображення. Релігійне світорозуміння і світосприйняття є, відтак, взаємообумовленими сторонами єдиного процесу” релігійного усвідомлення дійсності. За переконанням вченого, “історія суспільної релігійної свідомості є не просто відтворенням одного разу випродукованих поглядів і уявлень, але і їх виробництвом, яке здійснюється не інакше, як у свідомості конкретних індивідів. Засвоюючи наявне релігійне “надбання”, суб’єкт під кутом зору цього “надбання” сприймає оточуюче, релігійно осмислює його і в ролі гносеологічного суб’єкта (а не як окрема особистість) творить релігійний світогляд” [Там само. - С. 77-78].

Отже, як бачимо, уявлення про надприродне (специфіковане певною релігійною інтерпретацією), що лежить в основі релігійного світогляду як увірваний фундаментальний її визначник, є, з одного боку, суспільно спродукованим залежно від буттєвих (соціально-історичних та культурних) обставин, а з іншого – саме стає дієвим чинником формування світорозуміння віруючого й, за необхідністю, піддається творчому переосмисленню у змінених пізнавальних-світоглядних умовах.

Розмірковування українського релігієзнавця є надзвичайно цінними в добу інформаційного розгублення, світоглядного плюралітивізму, ідейного релятивізму та зневіри в раціональних шляхах освоєння дійсності. У них, очевидно, й знаходяться вказівки на причини сучасного релігієтворення наперекір колишнім прогнозам занепаду релігії. Занепад релігії передбачався за умови, що людина поступово звільнятиметься від сил, які владарюють над нею й природи та сутності яких вона не розуміє, все більше пізнавально та практично оволодіваючи дійсністю. Такі прогнози щодо поступового занепаду релігії не передбачали, що людство зіткнеться з межами своїх пізнавальних здібностей навіть в основі провідних наукових теорій та із суперечністю доцільності перетворювальної практики інтересам збереження самого життя. Ми спостерігаємо, що в неорелігійних пропозиціях виповнюється саме ті пізнавальні нестачі, які засвідчують безсилля людини контролювати й освоювати дійсність в найбільш життєво важливих її параметрах. Це відбувається тоді, коли: пізнавальне відношення людини до дійсності наштовхується на суперечливі наукові гіпотези; на відсутність адекватних засобів верифікації інформації; на суперечність споживацько-перетворювального відношення людини до дійсності її власним креаційним задаткам й меті збереження життя; за відсутності достатніх підстав для визначення реальності відображення пізнавального об’єкту та при доступі до значного масиву гіпотетичної інформації щодо нього та ін.

Варто також звернутися до виділення Б.О. Лобовиком у структурі релігійної свідомості її буденного й теоретичного рівнів. Теоретичний рівень релігійної свідомості в порівнянні з буденним, на думку вченого, сутнісно

специфікується тим, що тут іншу роль відіграють чуттєве й раціональне, ніж в буденній релігійній свідомості. Основою змісту останнього є чуттєве, те, що піддалося певній раціональній обробці, яка, однак, не виводить його за межі емпіричного. Звідси – абсолютизація буденною релігійною свідомістю факту, наголос на один чи декілька зв'язків безвідносно до їх справжньої значимості. Якісно міняється відношення чуттєвого і раціонального на теоретичному рівні релігійної свідомості. Тут основний зміст релігійних образів визначається не чуттєвим, а результатами раціональної його обробки. “На цьому рівні мислення є не лише формою вираження даних чуттєвого досвіду, але й засобом набуття такого змісту, який безпосередньо не впливає з емпіричного” [Там само. - С. 51-53].

Відтак, вказавши на специфіку релігійного гносеологічного відношення до дійсності та релігійного світогляду, Б. О. Лобовик звертається до детального аналізу буденного рівня релігійної свідомості, що в гносеологічному плані співвідноситься з її теоретичним рівнем. Найхарактернішою особливістю релігійної свідомості є те, що “в аргументації своєї віри в надприродне людина звичайно виходить із засновку про реальність надприродного, а тому і в даних випадках її аргументація виявляється аргументацією в собі... і для цих віруючих в загально гносеологічному плані їх релігійність суб'єктивно зумовлена нерозумністю явищ оточуючого світу” [Там само. - С. 108].

Що стосується традиційних богословських доказів (онтологічний, космологічний, телеологічний, моральний доказ) на користь надприродного і віри в нього, то, як вказує Борис Олександрович, у свідомості пересічного віруючого мають місце лише ті чи інші елементи цих доказів, адже релігійна свідомість пересічних віруючих здатна засвоювати з богослов'я ті положення, які легше піддаються осмисленню. В аргументації віри буденна свідомість виходить з “очевидного” і спирається на “здоровий глузд”. Тож, якщо необхідною ознакою надприродного в релігійній свідомості є уявлення про визначальний вплив предмету вірувань на оточуючий світ, перш за все на людину, то в буденній свідомості ця віра пов'язана з безпосередньо-конкретними потребами й умовами життя віруючого.

Таким чином, головними видовими ознаками надприродного в релігійній свідомості є віра в його реальне існування, віра в здатність надприродного чинити визначальний вплив на людину й оточуючу дійсність, уособлення надприродного [Там само. - С.111-112].

Як продукт відображального релігійного відношення, образи надприродного мають емпіричний зміст. Теоретичне в поглядах на релігійне надприродне, на думку Б.Лобовика, – результат не відображальної діяльності самої релігійної свідомості, а наслідок релігійного осмислення набутків теоретичного мислення в нерелігійній сфері.

Саме в буденній релігійній свідомості маси віруючих абстрактне мислення відіграє здебільшого роль форми вираження результатів безпосереднього досвіду і тому, скажімо, зміст поняття душі в буденній

релігійній свідомості є чуттєво-конкретним. Тут загальне не диференційоване від одиничного, сутнісне – від випадкового. Зв'язок між ними не обґрунтований в своїй необхідності і виступає як чинник безпосередньо даного. Тому, наголошує релігієзнавець, зміст поняття душі в буденній релігійній свідомості має дифузний характер (злиті в ціле різнорідні елементи: духовне і органічне), об'єкт осягається фантастично, в сукупності своїх властивостей. Так, зокрема, віруючий, вважаючи, що душа вічна і незмінна, водночас приписує їй характеристики мінливих явищ (піддається впливові, відчуває, залежить від інтелектуальних та моральних якостей людини тощо) [Там само. - С. 139-141]. Це свідчить, що в свідомості пересічного віруючого поняття душі й уявлення про неї ніби зрослися. Тож віруючий не стільки оперує поняттями надприродного взагалі, скільки мислить його в чуттєво-конкретних образах, уявляє. Відтак зміст буденної релігійної свідомості спирається на емпіричну основу й отримується в процесі елементарного абстрагування.

Такий прискіпливий та ґрунтовний аналіз структури релігійної свідомості, здійснений Б.О. Лобовиком, дає нам ефективні засоби для дослідження сучасних процесів у релігійній сфері в нашому суспільстві. Дотримання наукового підходу в ході його гносеологічного аналізу допомогло досліднику чітко розмежувати буденний та теоретичний рівень релігійної свідомості, виявити специфіку логічного апарату, пов'язаного з цими рівнями, відділити поняття релігійної ідеології та теології від поняття теоретичного рівня релігійної свідомості, вказати на некоректність змішання понять буденний рівень релігійної свідомості та масова релігійність чи релігійна психологія.

Тож коли ми говоримо, що сьогодні значного поширення релігія набуває саме на буденному рівні релігійної свідомості, ми вказуємо не стільки на кількісний показник релігійності наших громадян, а на якісний – механізми та способи засвоєння релігійної інформації (від практики - релігійної та суспільної через діяльність - релігійну та позарелігійну до засвоєння релігійних уявлень внаслідок практичного пересвідчення чи поступового досвідного переконання в їхній корисності для покращення життя); емпірична форма релігійного відображення дійсності, що оперує, як і вся буденна свідомість, елементарним абстрагуванням, яке будує образи уяви з чуттєвих та досвідних (хоча й оброблених мисленнєво) даних. За нашим переконанням буденний рівень релігійної свідомості допускає недиференційоване змішання різнопланової релігійної та досвідної інформації у деяку умовну цілісність, яка, не будучи логічно-послідовною і структурно збалансованою, може містити суперечливі уявлення й спирається на ситуативну доцільність як у тлумаченні певного феномену, так і в сприйнятті нової інформації. Не виділяючи сутнісних характеристик уявлень про надприродне, буденний рівень релігійної свідомості уможливорює підміну значення головних світоглядно-релігійних концептів, що зрештою може привести і до трансформацій в релігійній сфері, і до маніпуляцій свідомістю

самих віруючих.

Головним критерієм істинності релігійної інформації для буденного рівня релігійної свідомості, на нашу думку, є практична корисність й доцільність та емпірична очевидність, несуперечність здоровому глузду.

У період економічної і політичної кризи зросла потреба громадян нашої держави у релігії. Ми не маємо підстав говорити про те, що вони “здійснюватимуть свій фундаментальний вибір основ власного світогляду”, а, натомість, ми констатуємо бажання на рівні буденної свідомості віднайти механізми подолання безвихідної ситуації і прийнятні схеми орієнтації у дійсності, пошук елементарної надії на покращення життя, користування “роздвоєністю” світу, аби мати змогу втекти із тієї його площини, де раціональні схеми розуміння не діють.

Традиційні церкви в Україні, здається, ще не відчувають потреби кореляції теоретичного обґрунтування ідеї надприродного та системи взаємозв'язків із ним людини та світу, бо ж основна маса віруючих задовольняється буденним рівнем релігійної свідомості й не піднімається до її теоретичного рівня. Однак контекст інформаційної доби створює специфічні умови значної поінформованості громадян у різних сферах людського знання й присутність значної кількості альтернативних світоглядних пропозицій, а сучасні суспільні умови забезпечують особистість свободою вибору (якщо вона такою здатна скористатися). Тож, можливо, віруючий поступово ставатиме більш вибагливим щодо свого особистого вибору основ світогляду. Крім іншого, як не дивно, в розумінні причин зміни своїх релігійних вподобань віруючими, гадаємо є надзвичайно корисною саме та (вимушено й об'єктивно зумовлена) ідеологічно заангажована частина дослідження Б.О. Лобовика, в якій він, згідно з атеїстичною метою, намагається віднайти можливі механізми подолання релігійності громадян. Так Борис Олександрович слушно наголошує, що в складному протистоянні ідеологій виграватиме та, яка заволодіє свідомістю людей. “Незрілу” свідомість “можуть пригнічувати окремі явища”, вони навіть “можуть штовхати в обійми релігії людей, що не мають достатнього загартування, відірваних від активної участі в суспільному житті, не мають міцних світоглядних переконань”. Тобто, на думку Лобовика Б.О., особистість, що має міцні світоглядні переконання й приймає активну участь в суспільному житті є достатньо загартована від впливів конкуруючих ідеологій. Головна проблема тут полягає у розтлумаченні “сил, що владарюють над людиною в повсякденному житті”. Виграє, очевидно, та ідеологія, яка ефективно раціоналізує причини суспільних, економічних, гносеологічних, морально-етичних негараздів. Ослаблені ж альтернативні ідеологеми перебуватимуть на периферії суспільного буття громадян. Тож саме “включеність громадян в свідому активну історичну творчість” (раціоналізовану певною ідеологією), та “світоглядна зрілість”, що фундується на теоретичному, а не на буденному рівні світогляду, є надійною формою резистенції від альтернативних світоглядних пропозицій (Там само. – С.103-104, 240). Вочевидь, що й одну з

причин зміни релігійних вподобань віруючими сьогодні можна пошукати саме у відсутності чи нерозвиненості або й невідповідності сучасним інтелектуально-культурним запитам теоретичних релігійних основ світогляду.

Сучасне українське релігієзнавство має цілий ряд невирішених проблем, які потребують значних дослідницьких зусиль та концентрації й застосування усього арсеналу методологічних та теоретичних розробок у цій пізнавальній сфері для адекватного аналізу ситуації релігійного життя в Україні сьогодні. Зважаючи на це, ми аж ніяк не можемо нехтувати тими працями українських релігієзнавців, які, хоч і були написані в таку добу існування нашої галузі, коли принципи сучасного академічного релігієзнавства не видавалися настільки очевидними в своїй доцільності (зокрема - принцип ідеологічної незаангажованості), бо ж і сама галузь тоді розумілась як така, що має ціль, яка очевидно виходить за межі цілей власне пізнавальних. З іншого боку, тенденція застосування у сучасних релігієзнавчих дослідженнях апологетично-релігійного підходу якраз і може бути збалансованою на загальному рівні врахуванням результатів тих осмислень релігії, які здійснювалися за радянської доби (критично-атеїстичного підходу щодо релігії). Будучи видатним науковцем, невтомно заглиблюючись силою своєї думки в сутнісні глибини предмету дослідження, Борис Олександрович Лобовик запропонував такі наукові методи аналізу релігійної свідомості, які володіють достатньою мірою універсальності, аби витримати випробовування й зміною цільових підходів до предмету дослідження, й кардинальним переформуванням світоглядного контексту, й значною трансформацією досліджуваного об'єкту, умов та тенденцій його буття. Його вагомі теоретичні розробки й до сьогодні залишаються ефективними засобами наукового аналізу релігійної свідомості, що, очевидно, має велике практичне значення. Здійснюючи гносеологічний аналіз релігії, Борис Олександрович не лише показав релігію як специфічну форму суспільної свідомості, що необхідно вбудовується в пізнавально-практичне освоєння людиною дійсності, а й виділив три історичні типи релігії залежно від змістовного наповнення релігійної свідомості (зокрема, розуміння надприродного). Його праці стали основою для теоретично-гносеологічних та дієвою допомогою для практичних релігієзнавчих досліджень в сучасній Україні.